

3 *Je chat met de hele wereld, maar kent je buurman niet meer*

Jan Steyaert

3.1 *Inleiding: digitaal maar eenzaam?*

“Een 46-jarige Groninger heeft een halfjaar dood in zijn flatwoning gelegen.” “Een 33-jarige vrouw uit Stadskanaal heeft vijf weken dood in haar flat gelegen voordat ze werd gevonden.” Twee berichten van het ANP in de zomerperiode van 2002. Ze vormen evenveel ‘faits divers’ maar zijn een symbool voor de vermeende vereenzaming in de samenleving. De sporadische vermelding van dergelijke feiten in media en beleid maakt deel uit van de zorg om het verval van sociaal kapitaal, waartoe ook signalen als dalende opkomst bij verkiezingen, lage interesse voor vrijwilligerswerk, de calculerende burger behoren.

Samen met dit wat sombere verhaal wordt bij het beschrijven van de grotere langzamere processen in de samenleving ook veelvuldig verwezen naar de opkomst van de nieuwe media, de informatie- en communicatietechnologie (ICT). De informatiedichtheid in huishoudens is in de 20ste eeuw gestaag toegenomen met de komst van de radio, telefoon, televisie, pc en internet. Niet alleen hebben we er een handvol technische innovaties bij gekregen, de beschikbaarheid van die media neemt ook toe, onder andere met de komst van de kabel en 24-uursuitzendingen op televisie en de langzame verspreiding van altijd-aan internetverbindingen via breedband.

Terwijl de informatiedichtheid stijgt en de communicatiemogelijkheden toenemen, neemt de bezorgdheid toe over een dalend sociaal kapitaal in de samenleving. Terwijl de communicatiebekabeling stijgt, daalt de ‘sociale bekabeling’. Dat is het paradoxale beeld dat uit het voorgaande ontstaat. Waaruit ontstaat die paradox van toename van communicatie en afname van sociale contacten? Is er sprake van een causale relatie tussen beide ontwikkelingen, staat sociaal kapitaal onder druk omdat we steeds meer nieuwe media hebben en gebruiken? Of is het omgekeerde het geval, intensiever informatiegebruik als vluchtgedrag uit de sociaal armere leefwereld?

In deze tekst stellen we de vraag naar deze causale relatie. Daartoe wordt eerst informatie samengebracht over het begrip sociaal kapitaal en over trends daarin, vooral in Nederland. Op deze basis worden de verschillende visies op de causale relatie tussen technologie en sociaal kapitaal in beeld gebracht. Hiervoor is zowel internationale literatuur als Nederlands datamateriaal gebruikt. Besloten wordt met de vraag of de mogelijkheden van technologie om het sociale kapitaal te vergroten ook aangrijpingspunten voor beleid bieden.

3.2 *Wat is 'sociaal kapitaal' eigenlijk?*

In wetenschap, beleid en pers wordt veelvuldig naar 'sociaal kapitaal' verwezen zonder dat er een omschrijving bijgeleverd wordt. De precieze inhoud van sociaal kapitaal wordt als bekend voorondersteld. Maar populariteit van een concept is niet steeds recht evenredig met een heldere en eenduidige invulling van dat concept. Het is daarom nuttig om stil te staan bij de theoretische en empirische grondslag van het begrip.

Hoewel verscheidene auteurs het begrip gebruikten en gebruiken, zijn er drie grote sociale theoretici die aan de wieg ervan stonden. Pierre Bourdieu gebruikt het begrip in het begin van de jaren tachtig en plaatst het tegenover economisch en cultureel kapitaal (Bourdieu 1983). Invalshoek is voornamelijk de functie van sociale netwerken voor de plaats van individuen in de samenleving. James Coleman gebruikt de term in het kader van zijn werk over de sociale context van onderwijs (Coleman 1988). Hij benadert het minder vanuit een individueel en meer vanuit een samenlevingsperspectief. Bourdieu en Coleman kunnen als grootvader omschreven worden, want er kan weinig discussie over bestaan dat Robert Putnam de vader van het concept is. Door zijn interesse voor collectieve actie en maatschappelijke participatie sluit zijn definitie van sociaal kapitaal vooral aan bij Coleman. Sociaal kapitaal omvat dan drie elementen, te weten sociale waarden of vertrouwen, normen of wederkerigheid van diensten en (actieve) sociale netwerken. Bij sociale netwerken maakt Putnam het onderscheid tussen 'bonding social capital', d.w.z. het behoren tot een bepaalde sociale groep, en 'bridging social capital', d.w.z. de relaties tussen sociale groepen. In het SCP-rapport *Geleidelijk digitaal* wordt hiernaar verwezen als sociale cohesie op micro- en op mesoniveau (Steyaert en De Haan 2001).

Putnam levert niet alleen de meest gebruikte invulling van het begrip sociaal kapitaal, maar ook vernieuwende elementen. Zijn studie naar de maatschappelijke

lijke verschillen tussen Italiaanse regio's legde een verband tussen sociaal kapitaal en bestuur c.q. democratie (Putnam et al. 1993). In later werk wordt dit uitgebreid met gunstige maatschappelijke neveneffecten van sociaal kapitaal op domeinen als economische ontwikkeling, onderwijs, gezondheid en veiligheid. Een tweede vernieuwend element in het werk van Putnam wordt treffend weergegeven door de subtitels van zijn later werk: *America's declining social capital* en *The Strange Disappearance of Civic America* (Putnam 1995; 1996). Na eerst de gunstige effecten onderzocht te hebben, introduceert hij een wat paniekerig en somber verhaal over hoe in de vs dat sociaal kapitaal in grote mate aan erosie onderhevig is. Diezelfde stelling wordt later nog eens stevig uitgewerkt aan de hand van uitgebreid statistisch materiaal (Putnam 2000). Daarmee ontstaat tevens een derde vernieuwend element, te weten de export van het concept vanuit sociaal wetenschappelijk onderzoek naar beleid en media.

Op de omschrijving van Putnam en de wijze waarop die gehanteerd wordt, zit nog veel bandbreedte. Diverse auteurs komen dan ook vanuit verschillende invalshoeken bij hetzelfde concept terecht, zoals Wellman via persoonlijke sociale netwerken of Fukuyama via vertrouwen.

In deze tekst beperken we ons voornamelijk tot sociale netwerken (bonding social capital) en de vraag of stijgend bezit en gebruik van internet effect heeft op deze sociale netwerken. In een andere bijdrage aan dit jaarboek beschrijft Valerie Frissen de relatie tussen ICT en sociale participatie (zie hoofdstuk 4) en Leen d'Haenens de relatie tussen ICT en relaties tussen groepen (bridging social capital, zie hoofdstuk 5).

3.3 *Indicatoren voor het koersverloop van sociaal kapitaal*

Ontwikkelingen van economisch kapitaal kunnen nauwgezet gevolgd worden via de beursindexen. Dat resulteert in strakke grafieken die per dag, jaar op jaar, bijgehouden worden. Gelet op de eerder aangehaalde variëteit in de invulling van het begrip sociaal kapitaal is het niet verwonderlijk dat niet alleen het meten ervan, maar zelfs de grote ontwikkelingslijnen voor de nodige discussie zorgen.

Het meest duidelijk in het benoemen van de ontwikkelingen is Robert Putnam met zijn reeds aangehaald pessimisme over het aftakelend sociaal kapitaal in de vs. In het kielzog van zijn werk volgden andere publicaties met veelzeggende titels, zoals *Why Americans feel so alone* (Pappano 2000). Hoofdstuk na hoofdstuk beschrijft Putnam in *Bowling Alone* hoe Amerikaanse bur-

gers zich minder politiek engageren, minder betrokken zijn bij religieuze gemeenschappen, minder banden hebben met de werkomgeving en minder informele sociale contacten hebben.

Er kwam evenwel vrij snel weerwoord, met name van de politieke wetenschapper en opinieonderzoeker Everett Ladd. Zonder de door Putnam beschreven dalende tendensen te ontkennen, stelt hij dat er talloze andere plaatsen zijn waar sociaal kapitaal toeneemt, dat er kleine informele nieuwe verbanden zijn die de kwantum materie van ons sociaal universum vormen, maar onzichtbaar zijn voor de gehanteerde onderzoeksbenadering. Ladd argumenteert dat Putnam nooit aantoonde dat het totale volume van sociaal kapitaal afneemt, alleen dat het op specifieke plekken afneemt. Op basis van zijn eigen empirisch materiaal stelt Ladd dat sociaal kapitaal zich vernieuwt en er juist sprake is van een toename (Ladd 1998; 1999). Na het overlijden van Everett Ladd zetten andere auteurs deze discussie voort, zoals Wuthnow, Fukuyama of Norris, die observeren dat “er niet zozeer sprake [is] van een erosie van het sociaal engagement, als wel van een afgenomen bereidheid deze uit te drukken in organisatietrouw en het langdurige lidmaatschap van traditionele maatschappelijke organisaties.” (De Hart et al. 2002). Met name het ledenverlies van religieuze genootschappen en politieke partijen zorgt volgens Putnam voor een dalend sociaal kapitaal, terwijl uit andere cijfers duidelijk is dat anderszins vormgegeven politieke betrokkenheid en activisme de moderne burger beter ligt dan zijn voorvaders (zie ook hoofdstuk 4 van Valerie Frissen over dit thema).

Nederlandse situatie

Recent is een overzicht gepubliceerd van ontwikkelingen van sociaal kapitaal in verschillende Westerse landen (Putnam 2002). Nederland komt daarbij helaas niet aan bod, maar er zijn in onze sociale statistieken verschillende relevante data te vinden. Daarbij gaat het dan bijvoorbeeld over gezinsverdunding, afname van sociale contacten en individualisering van gedrag.

Gezinsverdunding is in het kader van sociaal kapitaal relevant omdat het duidt op de erosie van de kleinste sociale netwerken, namelijk huishoudens. De ontwikkeling kan via administratieve gegevens vrij nauwkeurig in beeld gebracht worden. Het is duidelijk dat de Nederlander, en in uitbreiding daarvan de westerling, de afgelopen eeuw in steeds kleinere huishoudens is gaan leven. Er is een stijging van het percentage eenpersoonshuishoudens in het totaal aantal huishoudens (van 10% in 1950 naar 34% in 2000) en een daling van het gemiddeld aantal personen in een huishouden (van 3,93 personen in 1950 naar 2,28 in 2000) (tabel 3.1).

Tabel 3.1 *Gezinsverdunding in Nederland*

	1950	1961	1971	1981	1985	1990	1995	2000
eenpersoonshuishoudens (als % van totaal aantal huishoudens)	10	12	17	22	27	30	31	34
gemiddeld aantal personen per huishouden	3,93	3,56	3,21	2,76	2,58	2,42	2,34	2,28
aantal huishoudens (*1.000)	2.535	3.130	3.990	5.111	5.565	5.955	6.516	6.819

Bron: De Hart et al. (2002); SCP (1998; 2001)

De afname van sociale contacten laat zich in kaart brengen aan de hand van het vijfjaarlijkse tijdsbestedingsonderzoek (ТВО). Daaruit blijkt dat het budget tijd dat wekelijks aan sociale contacten thuis besteed wordt, afneemt. Dat geldt zowel voor alleenwonende burgers als voor huishoudens met meerdere personen. Onder huiselijk contact met huisgenoten worden activiteiten gevat zoals praten met huisgenoten en aandacht voor kinderen. Met name het eerste is fors gedaald, wellicht onder invloed van de eerder genoemde gezinsverdunding, maar ook door de individualisering van de thuis doorgebrachte tijd (tabel 3.2). Schnabel (1999) beschreef eerder hoe de centrale verwarming en meerdere televisietoestellen in een huishouden daartoe bijdragen. Onder huiselijk contact met derden worden activiteiten gevat als visite ontvangen, op visite gaan of telefoneren. Alleen het telefoneren vertoont een stijgende trend.

Tabel 3.2 *Huiselijke sociale contacten in Nederland, bevolking van 12 jaar en ouder (in uren per week)*

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
totaal sociale contacten	13,6	13,2	12,2	12,1	11,7	10,9
alleenwonenden	17,3	15,4	14,3	13,5	12,2	12,4
gezinsleden	13,2	13,0	11,9	11,9	11,6	10,6
waarvan contact met huisgenoten	4,0	3,7	3,1	3,2	2,7	2,4
waarvan contact met derden	9,5	9,5	9,1	9,0	9,0	8,5

Bron: De Haan en Huysmans (2002)

Ten slotte zijn er ook cijfers die wijzen op individualisering van gedrag. Putnam verwoordde dat treffend door te beschrijven dat er meer dan ooit aan bowling wordt gedaan, maar steeds meer alleen en minder in groepsverband. Dat geldt ook voor sportief Nederland (tabel 3.3). Hoewel meer burgers actief aan sport gingen doen (maar minder intensief!), ging die deelname

meer naar individuele of duosporten zoals fitness, wandelen, fietsen, tennis en golf, terwijl teamsporten minder populair werden.

Tabel 3.3 Sportdeelname, bevolking van 6-79 jaar (in procenten)

	1979	1983	1987	1991	1995	1999
algemeen	51,6	57,4	57,0	61,2	62,2	63,5
teamsporten	19,2	19,7	18,7	18,6	18,0	17,4
duosporten	19,0	18,7	18,2	19,2	19,7	18,3
solosporten	42,3	47,2	44,1	49,7	51,1	51,5

Bron: De Haan en Breedveld (2002)

Hoewel deze cijfers lijken te illustreren dat de analyse van Putnam ook voor Nederland relevant is, zijn er andere indicatoren die eerder wijzen in de richting van een transformatie van sociaal kapitaal dan in de richting van een afname. Zo is de betrokkenheid van de Nederlandse burger bij het politieke gebeuren alleen maar toegenomen de afgelopen decennia, hoewel met een ander 'participatierepertoire' dan lidmaatschap van politieke partijen of deelname aan verkiezingen.

Met dergelijke indicaties van groeiend sociaal kapitaal lijkt de stelling van Ladd en Fukuyama aan kracht te winnen. Er lijkt namelijk eerder een transformatie dan een erosie van sociaal kapitaal op te treden. De Amerikaanse analyses en conclusies blijken niet volledig naar de Nederlandse situatie vertaald te kunnen worden.

3.4 Stijgend internetgebruik en wijzigingen in sociaal kapitaal

In de dagen dat internet nog jong en onbekend was, werden wilde toekomstbeelden geschetst van wat door dit medium allemaal op ons afkwam. Auteurs zoals Howard Rheingold hielden begin jaren negentig een warm pleidooi voor bovenlokale virtuele gemeenschappen op basis van gedeelde interesses zoals zijn 'The Well' (Rheingold 1993) of digitale dorpen en wijken zoals Blacksburg Electronic Village op www.bev.net (Cohill en Kavanaugh 1997). Anderen maakten zich ernstige zorgen over de invloed van internetgebruik op onze sociale netwerken. Zo schreef McClelland in 1994 in *The Guardian*: "Just as TV produces couch potatoes, so on-line culture creates mouse potatoes, people who hide from real life and spend their whole life goofing off in cyberspace."

Elders hebben we reeds gewezen op de armoede van deze utopische zowel als dystopische standpunten (Steyaert 2002) en hoe beide terrein verliezen, nu via onderzoek de complexe relatie tussen technologie en sociale kwaliteit van de samenleving aangetoond wordt. Deze ontwikkeling wordt hier weergegeven aan de hand van de verschillende relevante spraakmakende onderzoeken.

De eerste empirische gegevens over de invloed van internet op onze sociale netwerken zijn wellicht afkomstig van Katz en Aspden in het kader van hun 'syntopia'-onderzoek. Zij kwamen op basis van een telefonische survey bij 2.500 respondenten tot het besluit dat er een correlatie is tussen ervaren internetgebruiker zijn en frequenter vrienden ontmoeten. Ze zijn dan ook optimistisch over de impact van internet op sociaal kapitaal: "far from creating a nation of strangers, the Internet is creating a nation richer in friendships and social relationships" (Katz en Aspden 1997:86).

De studie van Katz en Aspden kreeg relatief weinig weerklank, wat niet gezegd kan worden van het HomeNet-onderzoek (<http://homenet.hcii.cs.cmu.edu/>) dat in 1996 startte en waarin 169 personen uit 73 huishoudens gevolgd werden. Het gaat hier om een longitudinaal onderzoek met twee meetmomenten, te weten in 1996 en mei 1997. De aandacht van de onderzoekers ging uit naar internetgebruik en psychologisch welbevinden, maatschappelijke betrokkenheid en sociale contacten. Vanuit de vaststelling dat televisie kijken sociaal isolement verhoogt en maatschappelijke betrokkenheid verlaagt, vragen Robert Kraut en zijn collega's zich af of internet deze trend kan ombuigen. Zij komen daarbij tot weinig hoopgevende resultaten en spreken dan ook van de internetparadox: "The paradox we observe, then, is that the Internet is a social technology used for communication with individuals and groups, but it is associated with declines in social involvement and the psychological well-being that goes with social involvement." (Kraut et al. 1998) CNN en in het kielzog daarvan andere media blokletterden 'Internet can make you lonely'.

Een volgende stap in de ontsluiting van de relatie tussen technologie en sociaal kapitaal is de publicatie van Robert Putnams eerder genoemde boek (Putnam 2000). Na de beschrijving van de diverse dalende trends in (onderdelen van) sociaal kapitaal, gaat Putnam op zoek naar verklaringen. En daarbij gaat de aandacht naar tijdsdruk en geografische fragmentatie, maar ook naar technologie en massacommunicatie (hoofdstuk 13 van zijn boek). Na aandacht voor technologische innovaties in de 20ste eeuw en de bijdrage van kranten aan sociaal engagement, volgt een uitvoerige beschrijving van hoe televisie ons de huiskamer in dreef, weg van sociale netwerken. De Ameri-

kaanse burger kijkt dagelijks gemiddeld 3 uur televisie, ruim een uur meer dan de Nederlandse burger, en verliest daarbij sociaal kapitaal: "each additional hour of television viewing per day means roughly a 10 percent reduction in most forms of civic activism." (Putnam 2000:28). Elders noemt Putnam ook internet, maar komt daarbij na een beschrijving van mogelijke voor- en nadelen niet tot een eindoordeel. Het medium is hem nog te jong.

Geheel anders reageren Nie en Erbring. Op basis van een internetsurvey bij ruim 4.100 personen uit 2.600 huishoudens komen ze tot resultaten die de effecten van internet op sociaal kapitaal gelijk stellen aan die van televisie: "the more time people spend using the internet, the more they lose contact with their social environment." (Nie en Erbring 2000). Daarmee worden eerdere resultaten van het HomeNet-onderzoek bevestigd: "The Internet could be the ultimate isolating technology that further reduces our participation in communities even more than television did before it." (Nie en Erbring 2000:19). Opnieuw geven CNN en andere media ruime bekendheid aan de resultaten.

Het beeld van internet als de zoveelste aanval op sociaal kapitaal wordt echter vrijwel meteen tegengesproken door het 'inauguraal onderzoek' van het Pew-internet- & American-Lifeproject. Zij omschrijven e-mail juist als een medicijn tegen aftakelend sociaal kapitaal: "This survey provides clear evidence that email and the Web have enhanced users' relationships with their family and friends – results that challenge the notion that the Internet contributes to isolation." (Rainie 2000). Soortgelijke resultaten worden gevonden in het internetonderzoek van UCLA Center for Communication Policy (Cole 2000).

Voor het eerst worden ook Europese resultaten bekend (Franzen 2000). Het meetmoment van dit onderzoek lag in de lente van 1998 in het Duitstalige gedeelte van Zwitserland en had een nettorespons van 15.852 respondenten, aangevuld met een controlegroep. Een eerste vaststelling uit dit onderzoek is dat internetgebruikers, na controle op hun sociaal-demografisch profiel, een steviger sociaal netwerk hebben. De auteur geeft terecht aan dat dit evenwel een kenmerk kan zijn dat losstaat van en vooraf gaat aan internetgebruik. Maar de dichtheid van het sociale netwerk laat geen correlatie zien met de lengte van het gebruik van internet, waaruit de onderzoeker besluit dat internet geen negatieve effecten heeft op sociale netwerken. Hoewel het optimisme van Pew niet wordt gedeeld, worden de andere negatieve resultaten wel sterk in twijfel getrokken.

De situatie aan het begin van de jaren negentig kan omschreven worden als

één waarin voor- en tegenstanders van internet verwachtingen kunnen formuleren zonder daarvoor empirische onderbouwing te geven. Blijkens voorgaand overzicht zijn aan het eind van het decennium die empirische gegevens wel beschikbaar, maar zonder dat er een consensus blijkt te bestaan. Er is welhaast sprake van twee kampen, diegenen die internet als bedreiging en diegenen die het als medicijn voor sociaal kapitaal zien.

Er zou echter geen sprake zijn van wetenschap als eerdere inzichten niet continu bijgesteld worden. De schijnbare dichotomie wordt doorbroken met nieuwe resultaten uit het HomeNet-onderzoek (Kraut et al. 2002). Het oorspronkelijke HomeNet-onderzoek wordt hier uitgebreid met resultaten uit een derde meting in februari 1998. De resultaten wijzen er nu op dat gebruik van internet wel degelijk leidt tot vernieuwing van sociaal kapitaal en uitbreiding van sociale netwerken, en dat dit effect sterker is naarmate mensen al langer gebruik maken van internet. De verklaring voor deze gewijzigde resultaten wordt voornamelijk gezocht in de toegenomen ervaring van gebruikers maar vooral in de 'maturiteit' van internet, d.w.z. betere technologie en ruimere verspreiding. Waar de oorspronkelijke onderzoeksgroep in 1995 nog maar met weinig mensen kon communiceren, was internet al in veel ruimere mate beschikbaar ten tijde van dit derde meetmoment. Een verdere onderzoeksvraag in deze nieuwe HomeNet-studie is of gebruik van internet invloed heeft op sociale netwerken via een 'rich get richer'-model of een 'social compensation'-model. In het tweede geval zou internet inderdaad een soort 'medicijn' kunnen vormen voor burgers met zwakke sociale netwerken en de ongelijke verdeling van sociaal kapitaal verminderen, zoals Pew suggereerde. De resultaten wijzen eerder op een 'rich get richer'-model, d.w.z. wie al een stevig sociaal netwerk heeft zal dit via internetgebruik versterken.

3.5 *Indirecte effecten: 'time displacement'*

De relatie tussen technologie en sociaal kapitaal bestaat voornamelijk uit een samenbundeling van indirecte effecten. Putnam maakt in zijn analyse van de effecten van televisie onderscheid tussen 'time displacement' enerzijds en de 'mean world'-hypothese anderzijds. Beide zijn ook relevant voor internet. In deze paragraaf wordt het indirecte effect van tijdsbesteding besproken. De 'mean world'-hypothese komt in een volgende paragraaf aan de orde.

'De tijd gaat snel, gebruik hem wel' is een volkswijsheid. Per dag hebben we maar een tijdsbudget van 24 uur beschikbaar en meer tijd aan een bepaalde activiteit gaat per definitie ten koste van een andere activiteit. Of het tota-

le effect van internet op sociaal kapitaal positief of negatief uitvalt, hangt dan ook in belangrijke mate samen met wijzigende patronen van tijdsbesteding (time displacement): wat gaan we meer of juist minder doen onder invloed van gebruik van nieuwe media? Naar analogie van de ecologische voetafdruk kunnen we stellen dat niet alle activiteiten een gelijke 'sociale voetafdruk' hebben. Om de analogie met die ecologische voetafdruk vol te houden, spreken we van een kleine sociale voetafdruk als een activiteit weinig schade toebrengt aan sociaal kapitaal. Met de wijkbewoners wekelijks een avondje voetballen of in een leesclubje leeservaringen bespreken, heeft dan een kleinere sociale voetafdruk dan een uur thuis op de hometrainer of alleen een roman lezen. Op deze wijze kunnen we inschatten of onder invloed van internet veranderende tijdsbesteding verschuivingen laat zien naar activiteiten met een kleinere of grotere sociale voetafdruk. Als de tijd die we investeren in het opbouwen van digitale sociale netwerken gecompenseerd wordt door minder aanwezigheid in de wijk, minder deelname aan culturele of sportactiviteiten, minder betrokkenheid op het publieke leven, dan is er wellicht sprake van een negatieve eindbalans. Als die tijdsinvestering evenwel gecompenseerd wordt door minder tijd aan sociaal weinig relevante activiteiten, zoals televisie kijken, lezen of slapen, kan er sprake zijn van een positieve eindbalans (tenminste in sociaal opzicht; de vraag blijft wat de betekenis is van een verschuiving van lezen naar internet voor onze cultuur).

In september 2002 hield NRC Handelsblad via haar website een internetenquête waaraan ruim 5.100 respondenten deelnamen. Hoewel het om een niet aselechte steekproef gaat (internetters, bezoekers van nieuwswebsite) is het toch relevant aan te geven wat deze groep aan verschuivingen ziet in tijdsbesteding. Televisie en radio worden als grote verliezers gezien (30% offert deze activiteiten 'in sterke mate' op) en in iets mindere mate telefoneren (25%) en lezen (15%). Kleinere verliezers zijn contact met vrienden (3%), uitgaan (5%) en sport (4%).

Deze resultaten sluiten aan bij de cijfers van een Eurobarometer-onderzoek in de lente van 2000 (tabel 3.4). Ook daar gaven de respondenten de verwachting te kennen dat gebruik van internet vooral zou leiden tot minder televisie kijken en lezen. Toch verwachtte respectievelijk 11% en 13% van de ondervraagden dat er minder tijd beschikbaar zou zijn voor vrienden en familie. Zowel in de NRC-enquête als in de Eurobarometer gaat het om inschattingen van respondenten, eerder dan feitelijk waargenomen verschuivingen tussen activiteiten. Daarvoor zou een 'time diary'-onderzoek nodig zijn.

Tabel 3.4 Heeft gebruik van internet geleid tot vermindering van tijd die u besteedt aan ...? EU 15 landen, bevolking van 15 jaar en ouder (in procenten 'eens')

	televisie	boeken	kranten	radiovrienden	familie	sport	N
bevolking 15 jaar en ouder	6	4	3	3	2	2	15900
bevolking met internettoegang thuis	34	22	16	14	11	13	2917

Bron: Eurobarometer 53 (april-mei 2000)

Opvallend is dat in beide overzichten mobiliteit niet voorkomt. Ook uit andere gegevens blijkt de gemiddelde tijd die een burger aan mobiliteit besteedt vrij stabiel op 1 uur per dag (CBS-statistieken over mobiliteit van personen). Toch waren er juist over de invloed van internet op mobiliteit en indirect op sociaal kapitaal ooit hoge verwachtingen geformuleerd. Zo is er de Europese High Level Group of Experts (de groep met o.a. Manuel Castells en Luc Soete, die midden jaren negentig de maatschappelijke effecten en kansen van de informatiesamenleving doordacht) die een toename van wijkgebonden sociale cohesie verwachtte: "the information society provides the tools to increase distance working. Such an increase could have a profound impact on social integration. At present, some individuals resist tele-working because they are afraid that they will be socially isolated due to reduced contact with colleagues. However, more employees working from home could result in increased social contacts within the neighbourhood and family thus creating 'social networks' within communities" (High Level Group of Experts 1996). Ook zou tele-shopping ons verlossen van het wekelijkse saai en tijdrovende 'inslaan van proviand'. Een kwartiertje surfen bij www.albert.nl geeft meer ruimte voor alternatief tijdsgebruik dan wekelijks twee uur door de gangen van de supermarkt dwalen (zie ook hoofdstuk 7). In het eerder genoemde onderzoek van Nie en Erbring (2000) zegt 14% van de internetgebruikers dat ze minder woon-werkverkeer hebben. Het is mogelijk Nederlandse casuïstiek te vinden van kenniswerkers die door thuiswerk hun reistijd significant verminderen of druk-druk-drukhuishoudens die on line boodschappen doen en daardoor meer in de wijk aanwezig zijn, maar dergelijke situaties zijn voorlopig te beperkt in aantal om op landelijk niveau statistisch zichtbaar te zijn (tabel 3.5). De VROM-raad (2001) komt in een recente verkenning van de gevolgen van ICT op wonen, ruimtelijke ordening, milieu en mobiliteit wel tot een overzicht van ontwikkelingen waarvan verwacht wordt dat ze meer of minder mobiliteit veroorzaken, maar niet tot het vaststellen van een verwacht nettoresultaat.

Tabel 3.5 Tijdsbesteding aan verplaatsingen, bevolking 12 jaar en ouder (in uren per week)

	1980	1985	1990	1995	2000
totaal verplaatsingen	6,9	7,3	8,0	8,6	8,5
voor woon-werkverkeer	1,2	1,3	1,6	1,6	2,0
voor educatie	0,7	0,9	0,9	0,9	0,8
voor huishouden & zorg	2,7	2,2	2,6	2,9	2,6
voor vrije tijd	2,3	2,9	2,9	3,2	3,0

Bron: De Haan en Huysmans (2002)

Een belangrijkere relatie tussen technologie, mobiliteit en sociaal kapitaal ligt wellicht in het massale gebruik van de mobiele telefoon. Ook het lange woon-werkverkeer kan nu (hands-free!) benut worden voor communicatie en onderhoud van het sociale netwerk. Daardoor daalt de sociale voetafdruk van mobiliteit. De sociaal negatieve kant van een geografisch gefragmenteerd bestaan kan worden verkleind.

Prominent aanwezig in de rij verliezers van de NRC-enquête en Eurobarometer is televisie- en radiotijd. Maar liefst 30% zegt deze tijd 'in sterke mate' op te offeren voor computer- en internetgebruik. Tenminste, dat is de inschatting van tijdsverschuivingen zoals burgers die zelf maken.

Uit het vijfjaarlijkse Nederlandse tijdsbestedingsonderzoek (TBO) leren we dat in de afgelopen decennia de gemiddelde kijktijd is toegenomen, mede door 24-uursuitzendingen en de keuze uit talrijke zenders via de kabel. In 1975 keek de Nederlandse burger gemiddeld 10,2 uur televisie per week, in 2000 was dat opgelopen tot 12,4 uur (Breedveld en Van den Broek 2001). Zoals eerder aangegeven, riep Robert Putnam op basis van soortgelijke Amerikaanse cijfers de televisie uit tot een van de belangrijkste 'moordenaars' van sociaal kapitaal. Een verschuiving naar een relatief socialer medium zou dus winst zijn.

Hetzelfde tijdsbestedingsonderzoek geeft evenwel aan dat het beeld van tijdsverschuiving tussen internet en televisie te optimistisch kan zijn. Uit de TBO-cijfers blijkt dat toenemend computer- en internetgebruik op bevolkingsniveau voorlopig niet leidt tot minder televisietijd (tabel 3.6). Het totale tijdsbudget voor media blijft relatief stabiel en de tijd besteed aan gedrukte media (kranten, tijdschriften, boeken) daalt. Dit is echter een ontwikkeling die al ingezet is vóór de opkomst van thuisbezit van computers, en deze kan dus niet volledig daardoor verklaard worden (Breedveld en Van den Broek 2001). Uit tabel 3.2 bleek al dat de tijdsbesteding aan huiselijke sociale contacten is gedaald.

Tabel 3.6 Mediagebruik, bevolking 12 jaar en ouder (in uren per week)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000
totale tijd media	18,5	17,8	19,0	18,8	18,8	18,7
gedrukte media	6,1	5,7	5,3	5,1	4,6	3,9
radio en audio (cd, ...)	2,2	1,8	1,4	1,2	0,8	0,7
televisie, video, teletekst	10,2	10,3	12,1	12,0	12,4	12,4
computer, internet			0,1	0,5	0,9	1,8

Bron: De Haan en Huysmans (2002)

Een tweede studie bevestigt deze twijfel. Via een dagboekmethode bij 6.000 Amerikaanse burgers in mei 2001 onderzocht Nie de tijdsbesteding aan internet en sociale contacten (Nie en Hillygus 2002). De resultaten sluiten aan bij het eerder genoemde onderzoek van Nie: internetgebruik gaat ten koste van sociaal kapitaal. Daarbij hoort wel een specificatie, want de negatieve invloed geldt alleen voor internetgebruik thuis en voornamelijk voor gebruik tijdens het weekend. De auteurs rekenen ons voor dat elk uur internetgebruik thuis leidt tot een halfuur minder contact met gezinsleden. Gebruik van internet in de werksituatie of op werkdagen heeft geen of minder effect op sociaal kapitaal. Met deze nuanceringen zijn we een stap verder in het in beeld brengen van effecten van internetgebruik op sociale netwerken.

3.6 Indirecte effecten: de gemene wereld

Zelfs tussen burgers die evenveel tijd besteden aan televisie kijken, is er verschil in sociaal kapitaal. Het is niet alleen de hoeveelheid kijktijd die invloed uitoeft, ook de inhoud van het televisieprogramma waarnaar gekeken wordt: "the clear distinction between the NewsHour audience and the Jerry Springer Show audience underscores the fact that not all television is anti-social." (Putman 2000). Dit heeft o.a. te maken met het 'mean world'-gehalte van televisie. Wie veel televisie kijkt en daarbij een voorliefde heeft voor amusement eerder dan nieuws, heeft minder vertrouwen in zijn medemens (Putman 1996).

Eenzelfde differentiatie dringt zich wellicht op bij het evalueren van het effect van internetgebruik op sociaal kapitaal. De laatstgenoemde studie van Nie maakt reeds onderscheid tussen effecten van internetgebruik thuis of op het werk en werkdagen versus weekend. De 'content preferences' blijven evenwel buiten beeld. Het is derhalve niet duidelijk hoe de verhoudingen lig-

gen tussen gebruik van internet voor informatie (www), voor amusement of voor sociale contacten (e-mail, chat). Het valt wel te verwachten dat er verschillend effect is bij verschillend gebruik: surft men van CNN naar Volkskrant en NRC, zit men in een chatruimte met onbekenden of wordt er digitaal samengewerkt aan het huiswerk van die dag?

En welke invloed heeft welk soort internetgebruik op vertrouwen tussen burgers? Sociale contacten die via internet verlopen worden meermaals als erg oppervlakkig afgeschilderd (Locke 2000). Het zouden maar 'drive by'-ontmoetingen zijn die weinig beklijvend zijn en weinig wederkerig. Communicatie via internet kan immers anoniem zijn en de weinige identiteitsinformatie die uit een chatnaam of een e-mail adres blijkt, hoeft nauwelijks de realiteit te weerspiegelen.

Een eerste observatie die hierbij gemaakt moet worden, is dat uit onderzoek van o.a. Barry Wellman (zie www.chass.utoronto.ca/~wellman) blijkt dat de bulk van via internet verlopende communicatie plaatsvindt tussen personen die ook anderszins tot elkaars sociale netwerk behoren (zoals familieleden, vrienden en collega's). Vertrouwen wordt dan niet alleen opgebouwd of bepaald door de communicatie via internet.

Een tweede observatie is dat de dynamiek van sociale steun en wederkerigheid ook op internet aanwezig is. De 'bank van wederzijdse diensten', zoals beschreven door Tom Wolfe in het *Vreugdevuur der ijdelheid*, is een informele structuur in sociale netwerken: ik doe iets voor jou, en ooit, wanneer ik daar behoefte aan heb, zal ik van iemand anders steun krijgen. Hoewel er op internet ongetwijfeld individuen zijn die meer uit de 'bank van wederzijdse diensten' halen dan ze er ooit aan bijdragen, is deze vorm van indirecte wederkerigheid wel aanwezig. Wellman maakt melding van zijn ervaring dat actieve deelnemers aan discussielijsten, plekken waar sociale relaties juist erg zwak en anoniem zijn, voor hun bijdragen 'beloond' worden door snelle en uitvoerige antwoorden op hun eigen vragen (Wellman en Gulia 1999).

3.7 *Lijdzaam toezien of maakbare samenleving?*

Nog voor de dynamiek tussen sociaal kapitaal en nieuwe media helemaal duidelijk is, worden er al verwachtingen uitgesproken en initiatieven genomen om internet als versterking van sociale netwerken in te zetten. De instrumenten die we gebruiken voor individueel gebruik van internet, zoals een webbrowser en e-mailsoftware, kunnen daarbij van dienst zijn. Maar er

is ook sprake van specifieke toepassingen die op internet sociale hangplekken organiseren. In chronologische volgorde kan daarbij onderscheid gemaakt worden tussen:

- discussielijsten. Discussielijsten vormen, wellicht als oudste vorm van groepsgebruik van internet, eenvoudige instrumenten om mensen op basis van e-mail, los van tijd en plaats, met elkaar te laten communiceren. Het zijn hangplekken met een gedeelde interesse als aangrijpingspunt, gaande van zware levensbeschouwelijke of academische vragen over dagelijkse bezigheden tot esoterische thema's als aromatherapie of het belang van de zeehondenkweek in de Westelijke Sahara.
- virtuele 'kantoor'ruimtes. Platformen voor discussielijsten zijn de afgelopen jaren doorgegroeid en bieden aanvullende functionaliteiten, zoals gezamenlijke agenda, fotoboek, archief van documenten. De daartoe benodigde accommodatie is, in ruil voor het ontvangen van wat reclame, gratis beschikbaar bij Yahoo Groups, CommunityZero en vele andere.
- chatruimte of IRC. Discussielijsten en virtuele kantoorruimtes hebben gemeenschappelijk dat de deelnemers niet op hetzelfde tijdstip hoeven deel te nemen. Chatruimtes werken daarentegen met wel op hetzelfde tijdstip aanwezige deelnemers. Communicatie gaat daardoor veel sneller en bestaat uit korte zinnen. Terwijl virtuele kantoorruimtes vergeleken kunnen worden met vergaderingen, zijn chatruimtes meer de gesprekken aan de toeg van een café: korter, informeler, weinig gestructureerd, meerdere sprekers tegelijk. Plekken als www.chatplaza.nl of www.chatxpress.nl bieden daarvoor de virtuele accommodatie aan. Wellicht dat diffusie van breedbandinternetverbindingen toepassingen populair maakt om niet alleen via tekst maar ook via beeld te 'chatten'.
- van virtuele naar fysieke ontmoetingen. Alle digitale hangplekken delen de eigenschap virtuele contacten te vereenvoudigen en daarmee het gevaar face-to-facecontacten te verminderen. Recentelijk zijn er nieuwe initiatieven om virtuele contacten te vertalen naar fysieke, 'echte' ontmoetingen, zoals www.meetup.com.

Deze instrumenten worden in verschillende combinaties en aangevuld met de 'traditionele' toepassingen van e-mail en websites toegepast om virtueel sociaal kapitaal te organiseren. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om contacten op straatniveau (www.versailleslaan.nl), op wijkniveau (www.wijkinfo.nl), opsporen van oude contacten uit vroegere woonplaatsen (www.rotterdamers.nl) of vroegere studieplaatsen (www.vriendentrefpunt.nl). Daar waar in de fysieke leefwereld 'derde plaatsen' teloorgaan (Oldenburg 1999), waar

mensen elkaar naast huishouden en werk (eerste en tweede plaatsen) kunnen ontmoeten, zien we een toename van virtuele derde plaatsen, digitale hangplekken waar internetgebruikers elkaar treffen.

Aansluitend bij de adviezen van de commissie-Cerfontaine en de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling inzake het mobiliseren van de mogelijkheden van technologie, heeft Paars II een kabinetsstandpunt 'ICT en sociale kwaliteit' ingenomen (oktober 2001). In dat kader zijn in vier Nederlandse steden 'digitale broedplaatsen' gestart. Daar waar digitale trapveldjes eerder voornamelijk gericht zijn op het overbruggen van de digitale kloof (zie hoofdstuk 2), richten deze initiatieven zich op het inzetten van technologie voor het verhogen van sociale cohesie en participatie (zie www.sqm.nl voor uitvoerige projectbeschrijvingen), in aanvulling op de eerder genoemde spontane toepassingen. Effectevaluatie in de volgende jaren zal uitwijzen welke instrumenten opgenomen kunnen worden in grotestedenbeleid of lokaal sociaal beleid en welke geen of onbedoelde negatieve resultaten hadden.

In de pilot van oktober 2001 voor de ICT-monitor (CBS/SCP) werden enkele vragen opgenomen over de mate waarin internetgebruik leidt tot nieuwe sociale contacten. Daarbij werd gevraagd of diegenen die al e-mailen, daarmee nieuwe vrienden of nieuwe contacten hebben opgedaan (tabel 3.7). Daaruit blijkt dat momenteel internetgebruik vooral bij jongeren tot 25 jaar leidt tot nieuwe sociale contacten. Ook de 'geschiedenis' die mensen al hebben in het omgaan met nieuwe media speelt een rol. Wie tot de voorhoede van de informatiesamenleving behoorde (de 'innovators' en 'adopters', zie hoofdstuk 2 voor verklaring begrippen) heeft door gebruik van internet meer nieuwe contacten gelegd op basis van gedeelde interesses.

Speciaal moet worden vermeld de invloed van internet op het sociaal kapitaal van personen met functionele beperkingen. Elke nieuwe communicatievorm brengt nieuwe vormen van uitsluiting en aansluiting met zich mee. Internet is een zegen voor dove burgers, omdat nu plots grote delen van de bevolking over een teksttelefoon beschikken (zonder dat het nog die naam draagt). Ook voor mensen die door chronische ziekte of anderszins beperkt mobiel zijn, opent internet nieuwe mogelijkheden tot het opbouwen en onderhouden van sociale netwerken (zie bijvoorbeeld het project <http://escape2000.dse.nl/>). Voor blinden en slechtzienden is de grafische omgeving van Windows dan weer een kwelling, omdat het zich lastig laat vertalen in braille en producenten van informatie zich weinig aantrekken van de elementaire regels van toegankelijkheid (zie www.drempelsweg.nl).

Tabel 3.7 Sociale contacten, naar sekse, leeftijd en adoptertype, personen van 15 jaar en ouder, 2001 (in procenten)

	nieuwe vrienden via email of chatten	nieuwe contacten met zelfde interesses door het gebruik van internet	email is vooral een aanvulling op bestaande communicatie (% mee oneens)
bevolking	5	9	9
mannen	6	12	9
vrouwen	5	6	10
15-24 jaar	19	22	9
25-34 jaar	6	11	8
35-44 jaar	4	9	7
45-54 jaar	2	6	8
55-64 jaar	1	3	9
65+ jaar	0	1	19
innovators	6	13	12
early adopters	7	13	7
early majority	7	12	9
late majority	7	9	6
laggards	1	2	15

Dit pilotonderzoek is mede tot stand gekomen dankzij een subsidie van NWO-MES.

Bron: CBS/SCP (pilotonderzoek ICT-gebruik)

3.8 Besluit: eenzaam maar digitaal

De aangehaalde onderzoeken geven niet het laatste en zeker niet het definitieve antwoord op de vraag welke effecten gebruik van internet heeft op sociale netwerken en volgens welke omstandigheden deze effecten variëren. Uit het overzicht blijkt dat er de afgelopen jaren sprake is geweest van voortschrijdend inzicht, maar ook van 'een bewegend doel'. Dat laatste is voornamelijk het gevolg van doorgezette technologische innovatie en ruimere diffusie. Internet zoals onderzocht anno 1995 is wezenlijk verschillend van internet anno 2002. Het gebruik van 300-baud modems wordt vervangen door een altijd-aan breedbandverbinding, steeds meer vrienden en kennissen zijn op internet bereikbaar, software is gebruiksvriendelijker en minder kwets-

baar geworden, er zijn nieuwe toepassingen zoals chatruimtes of 'instant messaging', en wellicht zien we binnenkort telefoneren en videofonie over internet belangrijker worden.

Deze ontwikkelingen maken ook dat de vraagstelling in de genoemde onderzoeken steeds complexer wordt. De eerste surveys konden nog volstaan met de vraag 'heeft u thuis toegang tot internet' en zo een onderscheid maken tussen internetters en niet-internetters. Nu moet minstens gevraagd worden naar het soort verbinding (inbellen, breedband), het gemiddeld aantal uren wekelijks gebruik en het soort gebruik (www, games, e-mail, chat, messaging).

De resultaten maken het ook mogelijk om de oorspronkelijke vraagstelling naar de verantwoordelijkheid van internet inzake erosie van sociaal kapitaal te verfijnen en intermediaire variabelen te benoemen. De status van het sociale netwerk voor/zonder internet blijkt belangrijk te zijn. De plaats en tijdstip van gebruik beïnvloedt de sterkte van het effect, en de aard van de toepassing is belangrijk. Na volgende onderzoeken en aanvullende analyses van bestaande data is ook in te schatten voor welke groepen de effecten in welke mate opgaan. Net zoals de telefoon op wezenlijk verschillende wijzen gebruikt wordt door mannen en vrouwen, is het mogelijk dat de ons nu bekende gebruikspatronen van internet op bevolkingsniveau grote ongelijkheden verbergen.

Bij al deze verfijningen van de vraagstelling blijft steeds de vraag naar de richting van de causaliteit: hebben we met internetgebruik een belangrijke oorzaak van verzwakkende sociale netwerken geïdentificeerd of zijn er andere belangrijker oorzaken? Causaliteit of oorzakelijkheid vastleggen is in de sociale wetenschappen moeilijk en controversieel. Daarom moet dikwijls volstaan worden met het observeren van co-variantie: meer e-mailgebruik hangt samen met minder face-to-face sociale contacten. Maar één regel laat wel toe met enig vertrouwen causaliteit te benoemen: "een oorzaak kan nooit verder in de tijd gesitueerd zijn dan haar gevolg." (Tacq 2001) Daarmee wordt meteen duidelijk dat gebruik van nieuwe media (computer, internet) nooit de oorzaak kan zijn van de vermeende erosie van sociaal kapitaal zoals beschreven door Putnam of Fukuyama. Deze auteurs situeren de trendbreuk inzake sociaal kapitaal omstreeks 1960 en beschrijven de aftakeling van sociaal kapitaal als een proces van vier decennia. Tijdsbesteding aan televisie, gezinsverdunding, stijgende arbeidsparticipatie en daaruit resulterende tijdsdruk worden dan ook beschouwd als belangrijkste oorzaken.

Zoals in de inleiding is gesuggereerd, is er een andere benadering mogelijk van het huidige gebruik van internet in relatie tot sociaal kapitaal. Daarvoor is het nuttig opnieuw *Bowling alone* te lezen, maar de aandacht niet zozeer te richten op de dalende tendensen van de afgelopen veertig jaar, maar juist te kijken naar de stijgende tendensen die daaraan vooraf gingen. Putnam verwijst in hoofdstuk 23 naar de overeenkomsten tussen de huidige technologische, economische en sociale veranderingen en die van eind 19de en begin 20ste eeuw. Industrialisatie en verstedelijking veroorzaakten toen een afbreuk van bestaande sociale configuraties. Het verenigingsleven, waarvan nu de teloorgang de aandacht trekt, is in die periode opgebouwd.

De huidige toepassingen van internet kunnen bekeken worden als de 21ste eeuwse variant van de opbloei van het verenigingsleven van een eeuw geleden. Toepassingen zoals discussielijsten en chatruimtes vormen dan voor de digitale burger het equivalent van scouts, vakbond of politieke partij voor de verstedelijkte arbeider tijdens de industrialisatie. Vanuit dit perspectief kan het gebruik van nieuwe media (en met name het sociale en communicatieve gebruik, in tegenstelling tot het informatieve of amusementsgebruik) gezien worden als een maatschappelijk antwoord op veranderend sociaal kapitaal, eerder dan als een oorzaak ervan.

Literatuur

Bourdieu (1983)

P. Bourdieu. Forms of capital. In: J. C. Richards (red.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, 1983.

Breedveld en Van den Broek (2001)

K. Breedveld en A. van den Broek (red.). *Trends in de tijd, een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*. Den Haag: SCP, 2001.

Cohill en Kavanaugh (1997)

A. Cohill en A. Kavanaugh. *Community networks: lessons from Blacksburg, Virginia*. Norwood, MA: Artech House Publishers, 1997.

Cole (2000)

J. Cole. *Surveying the Digital Future*. Los Angeles, CA: UCLA Center for Communication Policy, 2000.

Coleman (1988)

J. S. Coleman. Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology* 94, 1988 (95-120).

- Franzen (2000)
 A. Franzen. Does the internet make us lonely? *European Sociological Review* 16, 2000 (427-438).
- De Haan en Breedveld (2000)
 J. de Haan en K. Breedveld. *Trends en determinanten in de sport*. Den Haag: SCP, 2000.
- De Haan en Huysmans (2002)
 J. de Haan en F. Huysmans. *E-cultuur. Een empirische verkenning*. Den Haag: SCP, 2002.
- De Hart et al. (2002)
 J. de Hart, F. Knol, C. Maas-de Waal en T. Roes. *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: SCP, 2002.
- High Level Group of Experts (1996)
Building the European Information Society for Us All. First Reflections of the High Level Group of Experts. Brussel: European Commission, 1996.
- Katz en Aspden (1997)
 J.E. Katz en P. Aspden. A nation of strangers? *Communications of the ACM* 40, 1997, 12 (81 - 86).
- Kraut et al. (1998)
 R. Kraut, V. Lundmark, M. Patterson, S. Kiesler, T. Mukopadhyay en W. Scherlis. Internet paradox: A social technology that reduces social involvement and well-being? *American Psychologist* 53 (1998) 9 (1017-1031).
- Kraut et al. (2002)
 R. Kraut, S. Kiesler, B. Boneva, J. Cummings, V. Helgeson en A. Crawford. Internet Paradox Revisited. *Journal of Social Issues* 58, 2002, (49-74).
- Ladd (1998)
 E. Ladd. *Bowling with Tocqueville. Civic Engagement and Social Capital*. Bradley Lecture: American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1998.
- Ladd (1999)
 E. Ladd. *The Ladd Report. The surprising news of an explosion of voluntary groups, activities, and charitable donations that is transforming our towns and cities*. New York: The free press, 1999.
- Locke (2000)
 J. Locke. *Kuala lumpur syndrome. Personal, social and political effects of communication technologies*. Presentatie NWO sociale cohesie congres Amsterdam, 2000.
- Nie en Erbring (2000)
 N. Nie en L. Erbring. *Internet and society. A preliminary report*. Stanford: SIQSS, 2000.
- Nie en Hillygus (2002)
 N. Nie en S. Hillygus. *The Impact of Internet Use on Sociability. Time-Diary Fin-*

- dings. *IT&SOCIETY* 1 (2002) 1 (1-20 & www.ITandSociety.org).
- Oldenburg (1999)
 R. Oldenburg. *The great good place*. New York: Marlowe & company, 1999.
- Pappano (2001)
 L. Pappano. *The connection gap. Why Americans feel so alone*. New Brunswick: Rutgers university press, 2001.
- Putnam (1995)
 R. Putnam. Bowling alone, America's declining social capital. *Journal of democracy* 6 (1995) 1 (65-78 en http://muse.jhu.edu/cemo/journal_of_democracy/voo6/putman.html).
- Putnam (1996)
 R. Putnam. The strange disappearance of civic America. *The American Prospect* 7 (1996) 24 (<http://www.prospect.org/print/V7/24/putnam-r.html>).
- Putnam (2000)
 R. Putnam. *Bowling alone. The collapse and revival of civic America*. New York: Simon & Schuster, 2000.
- Putman (2002)
 R. Putman (red.). *Democracies in Flux. The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Putnam et al. (1993)
 R. Putnam, R. Leonardi en R. Nanetti. *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1993.
- Rainie (2000)
 L. Rainie. *Tracking Online Life*. Washington: Pew internet and American life project, 2000.
- Rheingold (1993)
 H. Rheingold. *The virtual community, homesteading on the electronic frontier*. Rading: William Patrick, 1993.
- Schnabel (1999)
 P. Schnabel. Individualiseren in wisselend perspectief. In: P. Schnabel (red.) *Individualiseren en sociale integratie*. Rotterdam: SUN/Nederlands Gesprek Centrum, 1999 (9-38).
- SCP (1998)
 SCP. *Sociaal en cultureel rapport*. Rijswijk: SCP/Elsevier, 1998.
- SCP (2001)
 SCP. *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: SCP, 2001.
- Steyaert (2002)
 J. Steyaert. *Het sociale dividend van technologie*. Eindhoven: Fontys, 2002.

Steyaert en De Haan (2001)

J. Steyaert en J. de Haan. *Geleidelijk digitaal. Een nuchtere kijk op sociale gevolgen van ICT*. Den Haag: SCP, 2001.

Tacq (2001)

J. Tacq. *Het methodologisch atelier. Adviezen en beschouwingen voor de sociale wetenschappen*. Leuven: Acco, 2001.

VROM Raad (2001)

VROM-raad. *Tussen feit en fictie*. Den Haag: ministerie van VROM, 2001.

Wellman en Gulia (1999)

B. Wellman en M. Gulia. Virtual communities as communities. Net surfers don't ride alone. In: M. Smith en P. Kollock (red.) *Communities in cyberspace*. Berkeley: University of California Press, 1999 (167-194).